

Cap a una prospectiva participativa. Esquema metodològic

Xabier Gorostiaga*

1. Introducció

Aquest esquema pretén recrear i construir una prospectiva de futur amb la participació dels subjectes socials que conformen el món dels exclosos i dels «altres» pobles, civilitzacions, religions, cultures i ètnies diferents. Està basat en les experiències participatives a l'Amèrica Central dels noranta, però també a l'Índia, a l'Àfrica (Uganda i Zàmbia) i, finalment, a la Xina (Taiwan, Hong Kong i Pequín), en una fascinant experiència que va durar quatre mesos.¹

Aquesta metodologia prospectiva no pretén ser ni objectiva ni científica en termes formals. Assumeix un *ethos* i un *pathos*, és a dir, una opció ètica i un compromís per crear un futur de ciutadania digna per als exclosos i per als «altres» des de la passió i la compassió solidària. Aquesta és la seva limitació i possiblement el seu valor a definir des d'on, amb qui es realitza l'exercici prospectiu. És obvi que aquest exercici participatiu requerirà la complementació d'altres perspectives realitzades des de l'especialització dels experts. No obstant això, sense comptar amb la visió i la voluntat de la majoria dels subjectes pertinents en la prospectiva, aquesta no comptarà amb la voluntat i el poder polític per ser duta a terme en benefici d'aquestes majories d'exclosos. Es pretén superar la doble temptació del determinisme i del voluntarisme, tot buscant una metodologia que reflecteixi les forces dominants, però també la capacitat de la voluntat d'apostar per una societat diferent. La capacitat d'organitzar l'esperança pot

* Xabier Gorostiaga és jesuïta i professor universitari. Va ser president del CRIES a Managua, del 1982 al 1996 i rector de la Universidad Centroamericana (UCA) de Nicaragua, a Managua, del 1991 al 1997. Actualment, és secretari executiu d'AUSJAL (Associació Universitària Jesuïta d'Amèrica Llatina) a Guatemala.

Adreça electrònica: gorostia@mail.url.edu.gt

(1) El 1998, l'autor va tenir el privilegi de participar en un conjunt de seminaris a diversos estats de l'Índia, amb motiu de la commemoració dels 500 anys de l'arribada de Vasco de Gama, dels 50 anys de la mort de Gandhi i de la independència de l'Índia. En aquest temps, de gener a febrer del 1998, la crisi asiàtica va commocionar també l'Índia. En aquestes trobades, van participar nombrosos representants d'altres països asiàtics. Es va utilitzar aquesta prospectiva participativa, que va permetre comparar les experiències de l'Amèrica Central amb les de l'Índia i l'Àsia. La mateixa experiència es va realitzar el mes d'abril a Zàmbia i Uganda, amb representants d'universitats, ONG i altres organitzacions de la societat civil africana.

ser un dels resultats d'aquest exercici i pot complementar *La pedagogia de l'esperança*, de Paulo Freire.

D'altra banda, es realitza aquest procés des de la universitat, considerada com un enorme potencial per al futur, tot i que en el present és més part del problema de la discriminació i de l'exclusió creixent que no pas de la solució, llevat que no es refundi la universitat i es trobi l'*anella perduda* entre la universitat i el desenvolupament humà sostenible. Aquí radica un potencial estratègic per als estudis prospectius i, a la vegada, per a la reforma i la transformació de la mateixa universitat en la mesura que recupera la pertinença, l'equitat i la qualitat enfront dels canvis de civilització actuals.²

Aquestes reflexions no buscaven només una prospectiva teòrica i ciutadana, sinó també una «ruptura epistemològica» personal en un any sabàtic que permetés veure, sentir i repensar aquesta fi del segle sense sentit i fil conductor, confrontant una creixent crisi de seguretat, sostenibilitat i governabilitat.

2. La civilització de la copa de xampany

La gràfica I i les notes que l'acompanyen pretenen reflectir la concentració i la centralització de l'ingrés del poder econòmic i polític i encara una més gran concentració i centralització del coneixement i la tecnologia. Aquestes dades conegudes dels informes de desenvolupament humà dels darrers anys només pretenen ubicar aquesta fotografia social del món a base d'uns fets que ressalten allò que té d'irracional, insostenible i ingovernable un «veïnat planetari» dividit en aquestes condicions. Els aspectes ètics i de justícia que s'hi involucren reflecteixen també la gran obscenitat estructural de la nostra civilització.

S'assumeix que un exercici de prospectiva hauria de partir d'un diagnòstic bàsic i facilitar la comprensió de la dinàmica que ha portat a aquesta situació. En aquest sentit, es busca en forma participativa una metodologia que faciliti de manera relativament senzilla que els agents socials, els estudiants i fins els acadèmics participin en la ubicació dels subjectes, el pensament, les polítiques i els interessos implícits, encara que moltes vegades siguin opacs i invisibles de les forces que configuren el futur.

(2) Gorostiaga, Xabier. «En busca del Eslabón Perdido entre Educación y Desarrollo», a *Desafíos y Potencialidades para la Universidad en América Latina y el Caribe*, 1999.

3. El canvi d'època

Partim del pressupòsit que vivim un canvi d'època més que no pas una època de canvis, cosa que implica la ruptura i l'emergència d'una nova era històrica, tal com va passar amb el Renaixement i amb la Revolució Francesa. Pretenem contrastar aquest canvi d'època amb una època de canvis que reflecteix més aviat un «flux normal» d'esdeveniments que no impliquen una ruptura històrica d'abast tan gran.

El canvi i la velocitat del canvi és un element fonamental del futur. Contrastant amb l'anàlisi del Banc Mundial, la qual reflecteix els canvis, però dins d'una estructura estàtica on s'estableixen els balanços de poders i d'equilibris provocats pel joc de forces entre l'estat, els mercats i la societat civil. (Vegeu la gràfica II. Banc Mundial, Informe de Desenvolupament Mundial, 1997). L'eix articulador i el vèrtex d'aquest triangle que marca el poder econòmic, la jerarquia i el control de la societat per al futur ja no és l'estat, encara que hagin augmentat el nombre d'estats (de 50 a 178 entre 1950 i 1997, i encara que la seva participació en el PIB hagi crescut en un nombre major de països. Gràfica III).

En contrast, presentem un esquema metodològic més dinàmic que permeti que es pugui veure el canvi d'època: el fet d'interactuar en una anàlisi prospectiva i participativa entre l'expert en ciències socials i l'actor social i polític en interacció, tant des de la perspectiva local com nacional i global. Busquem integrar una perspectiva *glocal* (global, nacional, local), des de baix i des de dins de la globalització; des dels actors en la seva relació de treball, dins de les seves cultures, relacions de gènere i amb el medi ambient, especialment des de la perspectiva de la nova generació, des d'aquest 92 % dels nats que neixen al sud.

La prospectiva participativa pretén descobrir les tendències, els fets, els subjectes i les teories o formes de pensament que siguin portadores de força i d'actituds creadores de futur. Pretén també pair allò que s'ha viscut en un procés de discerniment autocrític que busca superar els fracassos, les derrotes, els errors i les debilitats, sense haver de renunciar als valors i als objectius per a una societat més justa i fraterna, i tot plegat hauria de ser reforçat amb una avaluació honesta de les experiències viscudes.

Aquesta dinàmica prospectiva de futur es presenta reflectida en una metodologia de tres fases, a la qual hem anomenat el canvi d'època des de la II Guerra Mundial. El text explicatiu i les anotacions en aquests gràfics són una síntesi parcial i subjectiva, que no reflecteix necessàriament el conjunt de les aportacions específics de tothom que va participar en aquest procés. Només vol ser una ajuda de memòria.

3.1. L'ERA GEOPOLÍTICA 1950-1980

Del 1950 als anys vuitanta, el període més àlgid de la Guerra Freda, la bipolaritat sistèmica, la confrontació d'ideologies i paradigmes alternatius va convertir la seguretat en el vèrtex articulador de les relacions internacionals i nacionals entre l'estat, el mercat i les qüestions socials.

La polarització política de la Guerra Freda va dominar els estats, els partits polítics, els sindicats, la universitat i fins la pròpia cultura. El liderat polític i ideològic, tant en l'estat com en els partits polítics, es va convertir en el subjecte determinant de les decisions en les àrees social i econòmica. L'anticomunisme, d'una banda, i les polítiques de canvi social, fins i tot revolucionari, de l'altra, van polaritzar la major part de les societats, inclosos els mateixos països que van buscar un espai neutral entre els blocs dominants mitjançant el moviment dels no alineats (NOAL).

Malgrat aquest fort creixement econòmic del període postbèl·lic, el qual va enregistrar les taxes de creixement econòmic més altes de la història, tant en el bloc capitalista com en el socialista, l'eix dels interessos de seguretat va prevaler en els dos blocs i, fins i tot, també en els països del Tercer Món. A l'Amèrica Llatina —on es dona l'Aliança per al Progrés—, els processos inicials d'integració van estar dominats per una visió ideològica de contenció. La mateixa dinàmica de seguretat i confrontació va dominar les polítiques del bloc socialista. Això va convertir el Carib, sobretot després de la Revolució Cubana, i l'Amèrica Central en un «polígon de tir de les grans potències» (Joan Pau II en la segona visita a Managua). El caràcter del mercat comú de l'Amèrica Central, la Iniciativa per a la Conca del Carib, les polítiques de l'OEA, la mateixa creació del Grup de Contadora com a intent llatinoamericà de trobar un espai propi de negociació en la crisi de l'Amèrica Central, van tenir com a eix articulador les qüestions sobre la seguretat.

Aquesta fase, que qualifiquem com a era geopolítica, va estar dominada per la bipolaritat dels dos blocs ideològics. El paper de l'estat i les seves polítiques intervencionistes en l'àrea econòmica i social eren més aviat instruments de seguretat de la concepció geopolítica.

3.2. L'ERA GEOECONÒMICA 1980-2000

Amb la crisi política, econòmica i teòrica del bloc socialista, el mercat mundial unificat es va articular en un projecte neoliberal conservador, amb clara hegemonia nord-americana i amb un pensament únic, que va arribar fins a considerar-se com un indicatiu de la fi de la història i del triomf definitiu d'un sistema capitalista ortodox.

El consens de Washington dins d'un projecte neoliberal, en el marc d'una tercera revolució informàtico-productiva, van fomentar una globalització amb una hegemonia totalitzant, tant a nivell econòmic, com polític, ideolò-

gic i simbòlic. La mundialització homogenitzant que es va produir fomentà reaccions i processos de resistència cultural i nacional, en molts casos, de caràcter fonamentalista.

En aquesta societat liderada per la intensitat del coneixement, el control de l'educació es va convertir en un element estratègic, on els mateixos organismes financers internacionals com el Banc Mundial, el FMI, la OMG, el BID i les altres banques regionals van pretendre tenir un paper definitori sobre el caràcter de les polítiques educatives.

L'economia es va convertir en l'eix dominant de les relacions entre l'estat, el mercat i la societat civil. Les banques i les empreses transnacionals, especialment amb les seves gegantines fusions («mergers») van crear un liderat empresarial de les grans corporacions i conglomerats econòmics, que va començar a hegemonitzar de manera creixent els partits i el mateix estat, i a comptar, en bona part, sectors importants de la societat civil.

Els grans conglomerats econòmics, el G7 i els organismes financers internacionals van conformar una hegemonia geoeconòmica superior a la dels grans imperis de la història, i van articular un projecte de mercat global, que va incorporar la resta de països socialistes a aquesta dinàmica, incloent de manera creixent també la Xina.

Les polítiques dominants van conduir a la creació de grans megamercats regionals com la Unió Europea, APC, NAFTA i els submercats regionals com el Mercosur, El Grupo Andino i els Grups subregionals de l'Amèrica Central i el Carib. Les polítiques d'ajustament estructural (ESAF), els condicionaments creuats de les IFI, el maneig del deute extern acumulat en les tres darreres dècades pels països del Tercer Món, van superar les antigues àrees d'influència fins i tot de les grans potències per convertir-se en el nou marc estructurador de les relacions de poder geoeconòmic en el món, tot limitant així els espais de decisió nacionals.

La revolució infotècnica i el control dels mitjans pels mateixos agents geoeconòmics van penetrar en totes les esferes de la vida social i personal, inclosos els sistemes educatius, la mercantilització competitiva de la cultura, en les mateixes esglésies en el seu conjunt, malgrat els pronunciaments crítics dels seus dirigents, el Papa Joan Pau II inclòs, enfront del caràcter de civilització excloent de la globalització.

Com a subproductes d'aquest mercat global de la concentració i centralització de la riquesa, del coneixement i de la tecnologia, del poder polític i militar, el món es va dividir i polaritzar estructuralment, com es pretén reflectir en el gràfic de la copa de xampany. En les qüestions socials, l'augment de la desocupació laboral, les migracions econòmiques i les «remeses» familiars conformen noves «comunitats transnacionals d'immigrants», que vinculen el seu país d'origen amb els d'adopció a diversos continents (comunitats llatines, asiàtiques, d'Europa de l'Est, africanes, etc.) i creen fenòmens econòmics socials desconeguts fins llavors.

La seguretat en l'era geoeconòmica a la fi de la Guerra Freda està dominada, no per un dividend de la pau, com s'esperava, sinó per una era de «violència opaca». La inseguretat ciutadana generalitzada en el món, la crisi de governabilitat augmentada pel pes econòmic i polític del narcotràfic, pel creixement dels conflictes regionals i per la manca de liderat i d'institucions internacionals amb capacitat i legitimitat per enfrontar-se a aquests problemes globals, ha augmentat la crisi de governabilitat.

D'altra banda, la lluita pels espais propis d'identitat i cultura davant d'una allau homogenitzador ha enfortit les resistències religioses, els nacionalismes tant del nord com del sud i l'emergència de noves formes del que podríem anomenar «neopopulisme», com el fenomen Hugo Chávez. Semblaria que s'obre un nou estil polític a l'Amèrica Llatina que busca recuperar un marge d'acció propi per a l'estat. No obstant això, no compta ni amb un projecte polític viable de societat, ni amb la base econòmica dels tradicionals populismes del passat llatinoamericà, ni tampoc un marge per a les decisions en política econòmica per la camisa de força establerta per les condicions financeres del mercat global.

Aquest esquema de la fase geopolítica pretén ressaltar els canvis dels subjectes actors, del pensament estratègic, al mateix temps que ubica les noves forces emergents enfront a una globalització hegemnitzada per una elit econòmica corporativa. No es dona una confrontació i protesta a l'estil «revolucionari» de la fase geopolítica, sinó noves formes de resistència de tipus cultural i nacional en alguns casos, i en d'altres, formes creixents de desintegració social, atomització i lluita individual per la supervivència dominades per la desesperació i la manca de visió de futur.

3. 3. L'ERA GEOCULTURAL 2000-2020

L'inici de les cimeres mundials organitzades per les Nacions Unides (Río, El Caire, Ginebra, Copenhaguen i Pequín) en la dècada dels 90 va permetre per primera vegada en la història de la humanitat que els governs haguessin d'anfrontar conjuntament les qüestions més urgents de la mundialització. D'altra banda, va permetre, també per primer cop, que representants de la societat civil de tot el món poguessin trobar-se personalment i conformessin xarxes globals sobre temes específics (medi ambient, població, drets humans, gènere i la problemàtica social de l'augment de la pobresa, del deute i de la desocupació). Aquestes xarxes globals s'han estat desenvolupant en forma de xarxes virtuals, les quals interactuen i s'aglutinen en moments crucials.

Un consens emergent local i regional es va anar aglutinant en aquestes cimeres mundials i van anar enfortint-se les xarxes de la societat civil i permetent als organismes de Nacions Unides, especialment el PNUD, que iniciessin un procés d'integració de nous indicadors socials de desenvolupament humà (IDH), que complementessin els indicadors econòmics tra-

dicionals i consolidessin progressivament un nou paradigma de desenvolupament humà sostenible (DHS).

Aquestes xarxes de la societat civil s'han anat consolidant enmig de contradiccions i han aconseguit una més gran representativitat, legitimitat social i oficial, tot enfortint el consens emergent dels actors socials i la incorporació de sectors anteriorment exclosos en el procés de globalització (el treball, el medi ambient, el gènere, la cultura i les noves generacions). Aquests cinc elements estratègics comencen a emergir en nous actors, com a eixos articuladors del DHS, tot passant de la protesta sense proposta de la fase geopolítica i geoeconòmica a un moviment de propostes amb protesta a vegades, però buscant una concertació, un pacte, un contracte social amb altres actors per tal d'aconseguir un procés de millora creixent de la viabilitat, governabilitat i sostenibilitat de la societat del futur amb dignitat i drets per a tothom.

Es percep en els diversos continents i sectors socials, un nou estil de protesta i conformació que busca un *New Deal*, una mena de contracte social global. Aquest fenomen, el qualifiquem com a *geocultural*, i implica una posició ètica que busca una aliança de valors comuns, d'interessos comuns enfront de les amenaces comunes. Aquest fenomen, el considerem com una ruptura epistemològica amb les formes de pensament de l'era geoeconòmica i política. Implica un pensament propi més local, però més comú amb les grans majories del món, malgrat les diferències culturals, religioses i de civilització.

Aquest consens emergent està, no obstant això, en les seves fases inicials; és feble i desarticulat i es podria esvaïr davant la impotència política de transformar el model concentrador-centralitzador i excludent. L'«empoderament», quant a les capacitats humanes i tècniques d'aquests actors socials, ofereix un enorme i estratègic camp d'acció per als projectes de qualitat, equitat i pertinença dels sistemes educatius. Alhora, la incorporació de les cinc temàtiques estratègiques abans esmentades i dels subjectes socials que la representen, podria ser un factor determinant per a la mateixa transformació dels sistemes educatius, especialment de la universitat. Aquesta *anella perduda* entre l'educació i el desenvolupament humà sostenible pot ser la principal força impulsora del canvi educatiu i de la refundació de la universitat.

Un procés paral·lel s'observa amb les ONG i les agències de cooperació cada vegada amb menys recursos a causa del decreixement substancial de l'ajuda oficial a la cooperació i per la consciència del fracàs de quatre dècades de desenvolupament, les quals han transformat bona part de les agències de cooperació en part del problema més que no pas de solució del subdesenvolupament. L'*anella perduda* de les agències que busquen una *cooperació genuïna* es podria concretar en la vinculació d'aquests actors socials i el consens emergent, i la superació del malbaratament de recursos en formes de compensació social als estats per mitigar el desastre que els seus propis governs i les polítiques d'ajustament estructural estan provocant en el Tercer Món.

En la gràfica III s'assenyalen interrelacions entre els nous subjectes emergents amb potencialitat de ser dominants en un paradigma de DHS i en un pensament més integrat.

Les sinergies entre estat-mercat-societat civil a base d'un contracte social global que recuperi l'*ethos* i el *pathos*, les identitats locals per conformar les xarxes «gloncals» amb un sistema educatiu al servei d'aquest projecte de societat, és clarament una aposta per una utopia, que pot ser realista si s'aglutinen les noves forces socials al voltant d'una aliança de valors, d'interessos comuns enfront de les amenaces comunes. Aquest podria ser també l'eix d'articulació d'un nou projecte de cooperació internacional i de transformació-democratització dels organismes multilaterals. Es percep des de la societat civil la influència cada cop més dominant dels interessos corporatius sobre els organismes especialitzats de la ONU, com UNESCO, PNUD, UNICEF, etc., cosa que podria portar a confrontacions de l'estil geopolític del passat, més que no pas a noves possibilitats de construcció de pactes i consensos d'una era geocultural.

Això implica que les qüestions econòmiques comencin a adquirir el seu caràcter instrumental al servei del bé comú, on la recuperació d'allò que és públic-social ha de ser una de les tasques estratègiques de la societat civil, juntament amb l'estat i la gestió privada dels empresaris amb responsabilitat social.

Aquest pensament prospectiu reflecteix un somni social i una utopia mobilitzadora que permetria transformar els cercles viciosos en cercles virtuosos. Presentem el cas de la reforma universitària com un exemple d'aquest procés.

a) La universitat reproduceix i amplifica la desigualtat social i les distorsions del creixement econòmic, a la vegada que les distorsions socials i la distribució de l'ingrés incrementen la baixa qualitat educativa, la inequitat i la dualitat social generada en la mateixa universitat.

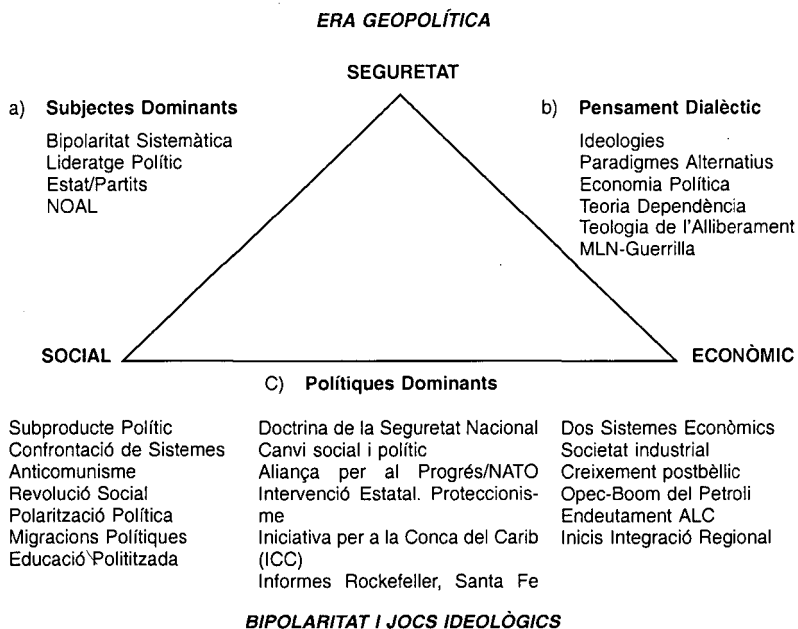
b) D'altra banda, la recerca de l'*anella perduda* entre la universitat i el DHS a base de la creació d'un continu educatiu que integri els diversos subsistemes d'aprenentatge i millori la seva qualitat, equitat i pertinença és el factor més determinant per aconseguir la transformació socioeconòmica a base d'un contracte social-educatiu.

c) Els índexs de desenvolupament humà (IDH) demostren la correlació entre DHS i creixement econòmic sostenible, on la desigualtat d'ingrés i els baixos índexs de desenvolupament humà comporten la ineficiència i la pèrdua del creixement econòmic.

d) Per tant, aquesta *anella perduda* de l'educació i de la cooperació internacional amb els subjectes socials emergents pot ser un factor determinant per aconseguir més alts índexs de DHS, però a la vegada, per provocar una transformació de la universitat i del caràcter de la cooperació internacional.

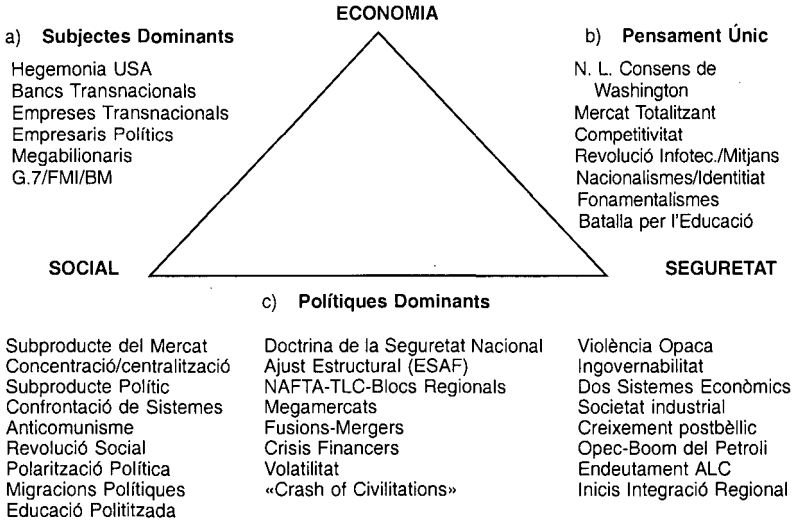
Aquest intent preliminar de crear un procés metodològic prospectiu no més pretén ser això, un «intent», que requereix més exercici de participació prospectiva, d'una banda, i, de l'altra, més recerca teòrica i vinculació d'aquesta amb els actors socials.

La universitat llatinoamericana confronta aquest potencial i el repte del mil·lenni, a la vegada que s'hi juga el dilema de la seva pròpia transformació.

GRÀFIC 1. Fases del canvi d'època (Guerra Freda 1950-1980)

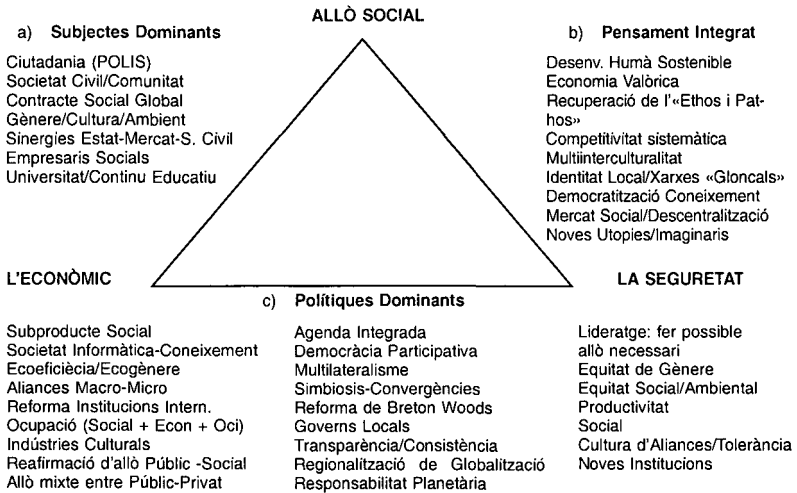
ERA GEOECONÒMICA

GLOBALITZACIÓ ELITISTA, HOMOGENEÏTZADORA I EXCLOENT
No universalitzable, No Governable, No Sostenible

GRÀFIC 2. Fases del canvi d'època (Postguerra Freda 1981-2000)

ERA GEOCULTURAL

GLOBALITZACIÓ DES DE SOTA, DES DE DINS, A DALT, INTERDEPENDENT
LA NOVA DIALÈCTICA: DEL CERCLE VICIÓS AL VIRTUÓS

FONT. Aposta Prospectiva de Futur.

GRÀFIC 3. Fases del canvi d'època (Nou Mil·lenni 2000-2020)

Paraules clau

Prospectiva

Canvis en els escenaris mundials

Perspectiva «gloncal» (global, nacional, local)

Desenvolupament sostenible

Universitat transformadora

Abstracts

Se trata de un artículo que pretende recrear y construir una prospectiva de futuro con la participación de los sujetos sociales que conforman el mundo de los excluidos y de los «otros» pueblos, civilizaciones, religiones, culturas y etnias diferentes, presentado en forma de esquema metodológico, para el análisis de los grandes temas que a nivel mundial configuran el escenario en el que aspectos como el desarrollo, la cooperación o la solidaridad, se llevan a cabo con una apuesta hacia una sociedad diferente, contando con la capacidad de organizar la esperanza.

La reflexión se da en el marco universitario, de manera que podamos encontrar el «estabón perdido» entre la universidad y el desarrollo humano sostenible, para abordar los cambios civilizatorios actuales. La reforma universitaria se presenta como un ejemplo del proceso prospectivo que permitiría transformar los círculos viciosos en círculos virtuosos.

Il s'agit d'un article qui se propose de recréer et reconstruire une prospective de futur avec la participation des sujets sociaux que constituent le monde des exclus et des «autres» peuples, civilisations, religions, cultures, et ethnies différentes, présenté sous forme de schéma méthodologique pour l'analyse des grands thèmes qui, au niveau mondial, représentent la scène sur laquelle des aspects tels que le développement, la coopération ou la solidarité sont menés à bien en misant sur une société différente qui compterait sur la capacité d'organisation de l'espoir. La réflexion se produit dans le cadre universitaire de façon à ce que nous puissions trouver «le lien perdu» entre l'université et le développement humain soutenable pour aborder les changements actuels dans les civilisations. La réforme universitaire se présente en tant qu'exemple du processus prospectif qui permettrait de transformer les cercles vicieux en cercles vertueux.

This article recreates and tries to look into the future, with the participation of some of the social subjects making up the world of the excluded and «other» peoples, civilisations, religions, cultures and ethnic groups. It is presented as a methodological outline, in order to assess the important issues comprising the scenario in which features such as development, co-operation and solidarity are implemented at an international level in order to create a different society, relying on the ability to organise hope. This is considered within the framework of the university, so that we find the «missing link» between the university as an institution and sustainable human development in order to assess current social changes. The university reform is an example of the forward-looking process that would enable vicious circles to become cycles of virtue